

**«Non inutilis vixi» –
«Я прожив життя
не даремно»**

С. Ганеман

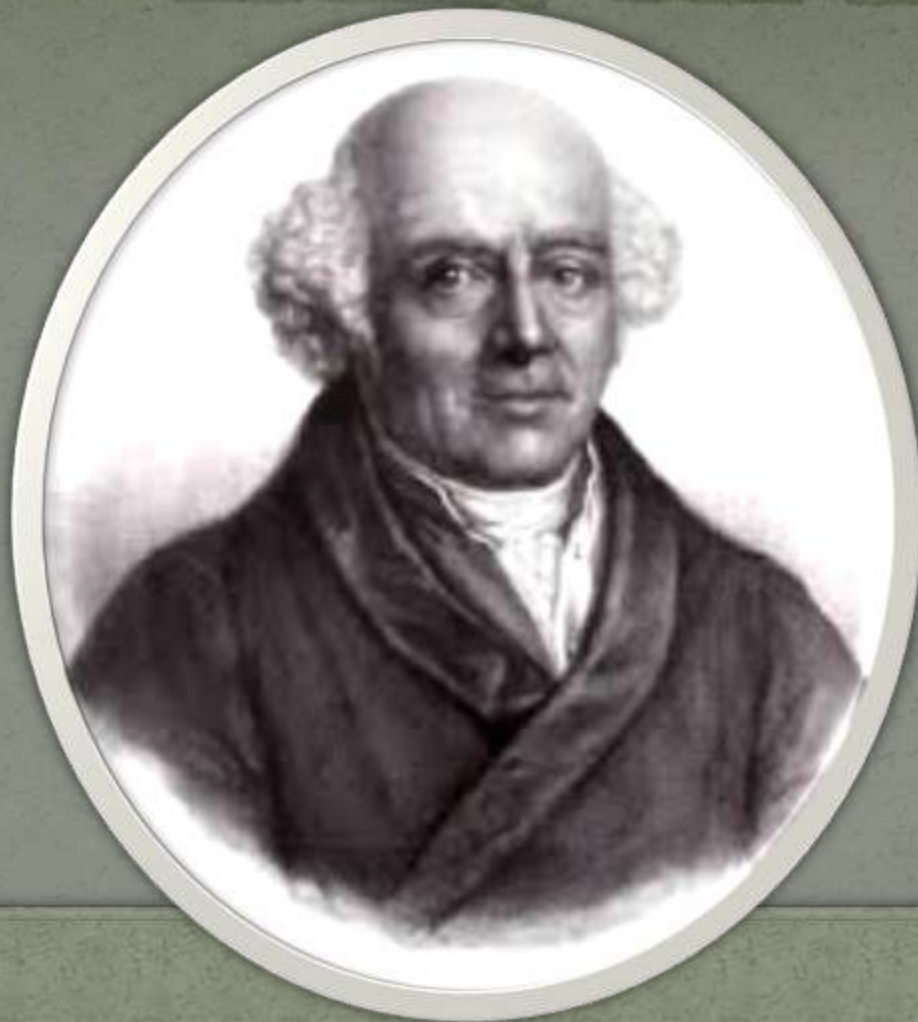

Підготувала бібліотекар I категорії Лозан Л. В.

An open book with a portrait of a man in a suit is visible on the left. To the right of the book are two small, dark glass bottles with white labels. The labels on the bottles mention 'Dr. A. WALL' and 'HOMOEOPATHIC'. The background is a dark, textured surface.

260-річчю з дня народження С. Ганемана

присвячується

Христіан Фрідріх Самуель Ганеман
CHRISTIAN FRIEDRICH SAMUEL HAHNEMANN

(10 квітня 1755 - 2 липня 1843)

«Гомеопатия таит в себе такие сокровища, о размерах которых официальная медицина даже не имеет полного представления».

В.Квилиш

«Час чудес ще не минув, нам дарує його гомеопатія»

Неш Е. Б.

м. Мейсен

Крістіан Фрідріх Самуїл Ганеман народився 10 квітня 1755 р. у Саксонії, у м. Мейсен. Він був старшим з 11 дітей.

Його батько працював на місцевій фарфоровій фабриці художником по фарфору. Він навчав юного С. Ганемана живопису, а мати дала початкове шкільне навчання.

У дванадцять років С. Ганеман поступив в земське парафіяльне училище, а через три роки – в міську школу.

Ганеман вивчав іноземні мови, серед яких англійська, французька, італійська, грецька й латинська та заробляв на життя працюючи перекладачем і викладачем мов. Надалі вивчив також арабську, сирійську, давньоарамейську і давньоєврейську.

Дім, у якому народився С. Ганеман

У двадцять років, з двадцятьма талерами в кишені, Ганеман відправився в Лейпцизький університет, де мав заробляти уроками і перекладами з іноземних мов.

Через два роки, в 1777 р, він з Лейпцига, де умови медичної освіти на той час були незадовільні, вирушив до Відня. Потребуючи грошей, прийняв запропоноване йому місце домашнього лікаря і бібліотекаря у барона фон Бруккенталь у Германштадті (нині – Сібіу в Румунії).

Впорядкувавши бібліотеку, і займаючись водночас міською практикою, Ганеман отримав, нарешті, матеріальну можливість приступити до виконання свого заповітного бажання – відправитися в Ерланген, щоб здати там іспит на ступінь доктора медицини.

У 1779 р. він захистив свою дисертацію **«Про причини та лікування судомних хвороб»** і отримав диплом доктора медицини з правом лікарської практики.

Кімната С. Ганемана в Лейпцигу

м. Сібіу

Іоанна Леопольдіна
Генрієтта Кюхлер

**«Чотири доньки, син та
моя дружина оживляють
моє існування»**

С. Ганеман «Автобіографія»

У 1781 році, працюючи повітовим лікарем у Гамерне, поблизу Магдебурга, С. Ганеман одружився з дочкою аптекаря в Десау Іоанною Кюхлер.

«Вона була визначною жінкою, відрізнялася енергійним характером та незвичною для того часу освітою; і чоловік, і діти дуже поважали та щиро любили її. Вона мала музичне обдарування і komponувала музику до написаних нею віршів», – згадує директор семінарії Альбрехт.

Через три роки С. Ганеман відправився в Дрезден, де настільки подружився з місцевим медичним інспектором, доктором Вагнером, що під час тривалої хвороби останнього виконував його обов'язки в медичному шпиталі. Не покидаючи в той же час літературної діяльності (крім дрібних статей, Ганеман написав (1796) свій трактат про отруєння миш'яком), займався хімією. До числа останніх робіт належить відкритий ним препарат, відомий як MERCURIUS SOLUBILIS HANNEMANNI.

Невдоволення практичною медициною свого часу і наукова сумлінність стали головними причинами його переселення через чотири роки в Лейпциг.

Основними методами лікування на той час, так званої «героїчної терапії», були кровопускання, п'явки, блювотне, клістир, припікання та ін. Слабкі хронічно хворі часто не виживали після такого лікування.

Тоді 33-річний доктор медицини С. Ганеман вирішив відмовитися від практики, вважаючи за краще утримувати сімейство важкими роботами з хімії, фармації та перекладами французьких, англійських та італійських медичних творів.

Гомеопатія, взираюча на
ужасы Аллопатії.
Александр Егорович Бейдеман, 1857 г.

Але тут здійснився рішучий поворот у його житті: зречення від медицини стало новим напрямком, який дав реформу всієї терапії.

Перекладаючи статтю Р. Куллена про кору хінного дерева з англійської, Ганеман був вражений сумнівними висловлюваннями автора щодо механізму її лікувальних властивостей і зважився випробувати дію засобу на собі.

«З цим першим досвідом, – каже він, – вперше засяяла мені зоря нових, ясних днів у лікарській науці; він вказав мені, що ліки можуть виліковувати хвороби тільки за допомогою своїх хвороботворних сил на здоровий організм і що симптоми тих чи інших явищ повинні бути схожі між собою».

Парацельс

Ідея ця в історії медицини не була новою. Найвидатнішим попередником Ганемана і найвпливовішим супротивником поглядів Галена слід вважати Парацельса, який знову розвинув гомеопатичну ідею, майже зовсім забуту з часів Гіппократа. «Ніколи протилежне не лікує протилежне, а завжди подібне лікувало подібне», – говорив він.

Натхнений своїм несподіваним відкриттям, Ганеман поновив лікарську практику, вдосконалюючи протягом шести років новий принцип лікування.

Вперше він оприлюднив своє вчення в журналі Гуфеланда у 1796 році, його вважають роком народження гомеопатії.

У 1805 р. були надруковані перші дослідження про дію ліків латинською мовою; незабаром з'явилася стаття німецькою мовою під назвою “HEILKUNDE DER ERFAHRUNG”, де вперше згадано слово «ГОМЕОПАТІЯ».

Уже в перші дев'ять років з часу оприлюднення нової ідеї лікування на долю сміливого реформатора випав цілий ряд нападів і образ.

Лікарі та аптекарі, внаслідок прямого підризу їх торгівлі, оголосили Ганеману нещадну війну.

Він був змушений постійно переїжджати з місця на місце: з Лейпцига в Альтону, потім в Ейленбург, Махерн, Віттенберг, Десау, Торгау, Крауншвейг й нарешті, у 1811 р., знову в Лейпциг.

Будинок, у якому жила сім'я Ганеман

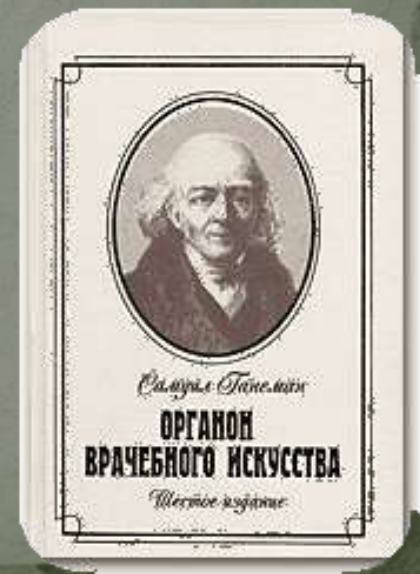
Оригінал (1819) «Органону» С. Ганемана

У «Органоні лікарського мистецтва» (параграфи 210–230) Самуїл Ганеман блискуче формулює головні висновки із свого багатого досвіду лікування психічно хворих. Він абсолютно чітко відрізняє невротичні розлади від психозів, а реактивні і симптоматичні психози від ендогенних.

На думку Ганемана, психічні хвороби, по-перше, не утворюють собою особливого класу хвороб; **“бо стан розуму і вдачі неодмінно змінюється при всіх хворобах, що вражають наше тіло”** (Органон, пар.210); по-друге, цілком виліковні: **“лікування можливо не інакше як на підставі того ж закону подібності”** (Органон, пар.214). Ганеман наказує при будь-яких хворобах розглядати стан психіки хворого як один з найважливіших симптомів, що дозволяє визначити справжню картину хвороби і успішно проводити гомеопатичну терапію навіть гострих захворювань (Органон, пар. 211,212,213).

У 1810 році з'явилося у пресі перше видання «Органону лікарського мистецтва» – систематичного викладу нового вчення; філософські, теоретичні й практичні аспекти гомеопатії. «Органон» був перекладений багатьма мовами світу, багато разів перевиданий. Останнє, шосте видання (підготовлене ще у 1842 р), було опубліковано через роки після смерті Ганемана, на початку XX століття.

Всі видання Органону відкриваються словами “AUDE SAPERE” – «Вчися бути мудрим».

Хоча за часів Ганемана вже були відомі лікарі, які вимагали перебудови фармакології на нових засадах і засудження вживання ліків на підставі стародавніх переказів і фантастичних висновків, але ніхто не висловив цього так безумовно, ніхто не взявся сам за цю справу.

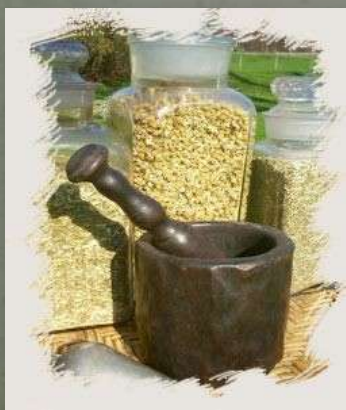

«Необхідно, нарешті, – писав він у 1808 р., – висловити, що наше лікознавство вимагає повної зміни з голови до ніг. Існує те, чого не повинно бути, а найнеобхідніше зовсім опускається з виду. Зло до того вкоренилося і назріло, що проти нього не допоможе боязка поступливість Йоганна Гусса; тут потрібні весь вогонь і наполегливість непохитного Мартіна Лютера».

Незабаром був виданий «Аптекарьський лексикон», який приніс йому славу великого знавця фармації. Незважаючи на невдачі, Ганеман зібрав біля себе гурток прихильників, які незабаром стали його співробітниками. З їх допомогою у 1811–1819 р. вийшов

фундамент гомеопатії – **«Чисте лікознавство»** (REINE ARS NEI MITTELLEHRE) в шести великих томах, які містили в собі результати дослідження шістдесяти двох препаратів.

З 1811 по 1821 роки Ганеман читав лекції з гомеопатії, які називалися «Курсом раціональної медицини», в Лейпцизькому університеті. Там він організував гурток із студентів медичного, філософського та теологічного факультетів для випробовування лікарських речовин.

Ернст фон Бруннов так говорить про особистість і характер Ганемана (EIN BLICK AUF HAHNEMANN LEIPZIG 1844 p.):

«Будинок Ганемана відрізнявся дуже своєрідною діяльністю. Члени сім'ї та академічні слухачі жили і працювали тільки однією ідеєю – гомеопатією, для якої кожен з них працював, як умів. Чотири дорослі дочки допомагали батькові в приготуванні ліків і охоче брали участь у випробовуваннях лікарських речовин...»

Ганеман знову домогся успіху у 1813 р., використовуючи гомеопатію проти епідемії тифу у солдатів Наполеона, що спалахнула після невдалого вторгнення у Росію. Незабаром епідемія поширилася й на Німеччину, де Ганеман лікував першу стадію за допомогою ліків BRYONIA і RHUS TOX. Скоро він підпав під нападки фармацевтів за посягання на їхні привілеї, бо поширював ліки власного виготовлення.

У 1820 році, підступно звинувативши Ганемана у смерті знатного пацієнта за рішенням Лейпцігського медичного факультету та за розпорядженням уряду Ганеман був позбавлений права виготовляти і роздавати свої ліки.

Намір ворогів здійснився і діяльність Ганемана була паралізована; він повинен був жити посібниками від аптекарів, які ненавиділи його вчення.

Вийти з важкого становища Ганеману допоміг герцог Фердинанд, який у 1821 р. викликав знаменитого лікаря в якості лейб-медика до свого двору в Ангальт-Кьотен і надав йому повну свободу лікарської діяльності у всій країні. Чотирнадцять років Ганеман жив у Кьотені під захистом герцога; це дало йому можливість вести практику і продовжувати розвиток своїх ідей у спокійних умовах. Пацієнти приїжджали до нього з усієї Європи. Гомеопатія поширювалася і в медичних колах, знаходячи все більше нових прихильників.

Робочий кабінет Ганемана в Кьотені

Власна аптечка Самуїла Ганемана, передана лондонцями для зберігання в його будинку в Кьотені

Тут Ганеман був уже не один; значне коло його прихильників складали лікарі, імена яких тепер прикрашають науку гомеопатії. Один з його учнів, Ернст Штапф, у 1822 р. заснував перший гомеопатичний журнал “ARCHIV FÜR HOMÖOPATHISCHE HEILKUNST” та сприяв поширенню гомеопатії в Німеччині. У Кьотені до Ганемана приєднався ще один енергійний асистент – доктор Готфрід Леман, який став одним з найвідданіших помічників.

Д-р Йоганн Ернст Штапф
(1788-1860)

Д-р Константин Геринг
(1800-1860)

Клеменс Мария фон
Бенningхаузен
(1785-1864)

У 1828 р. вийшла в 2 томах праця Ганемана «Хронічні хвороби», в якій був описаний принцип динамізації, або потенціювання ліків.

Ганеман вийшов на новий етап розуміння хронічних хвороб, розробивши концепцію міазмів. Він опублікував своє відкриття у 1828 році, в першому виданні книги «Хронічні хвороби». Найвідданіші прихильники Ганемана (Штапф, Гросс, Герінг і фон Беннінгхаузен) підтримали цю концепцію, проте більшість гомеопатів не визнала її, вважаючи занадто неприродною.

До 50-річного докторського ювілею С. Ганемана 10 серпня 1829р. доктор Штапф зібрав і видав в одному томі більшу частину медичних статей Ганемана, надрукованих у різних журналах. У той же день було засновано перше товариство лікарів-гомеопатів під назвою Гомеопатичного центрального союзу Німеччини. З того часу 10 серпня кожного року відбуваються загальні збори у різних місцях Німеччини, згідно з рішенням зборів. Ганеман був обраний його першим і беззмінним головою.

Слава Ганемана та гомеопатії росла все більше й більше, чому сприяли гарні результати лікування тифу і холери, що вразили в той час Європу.

У 1831 році гомеопатія здобула чергову перемогу, цього разу над епідемією азіатської холери, яка почалася в Росії і поширилася на захід, поглинаючи величезну кількість жертв різних верств населення, навела панічний жах і страх на цілу частину світу. Алопатична медицина виявилася безпорадною перед лицем цієї смертельної хвороби. Ліки, які запропонував використовувати Ганеман – CAMPHORA, CUPRUM і VERATRUM – були б серед найбільш вживаних, якби епідемія холери виникла в наш час.

“У той час були такі способи лікування холери, як кровопускання та опій у величезних дозах, що звичайно, не тільки не рятувало хворих, а, навпаки, призводило до смерті від холери, яка досягала 50–80% ... Ганеман, який ще не бачив жодного випадку холери, а лише на підставі описаної картини її проявів, знайшов схожість її симптомів з симптомами отруєння камforoю, чемерицею (VERATRUM ALBUM) і солями міді. Він розіслав кілька тисяч циркулярів у всі кінці світу з настановою, в якій вказував в які періоди холери і в яких дозах приймати ці ліки. Звідусіль незабаром були отримані одноголосні радісні звістки, що гомеопатія блискуче перемагає холеру. Але саме ці успіхи гомеопатії викликали лють противників Ганемана, які не хотіли навіть думки допустити, що така бурхлива і смертельна хвороба як холера могла піддаватися лікуванню без кровопускання і «героїчних» засобів, але надзвичайно гарні результати гомеопатичного лікування холери, особливо в Італії, Австрії, Угорщині, та Англії завоювали методу Ганемана право громадянства в європейських державах.”

Бразоль Л. “Самуїл Ганеман. Нарис його життя і діяльності”

“У своїй дружині він завжди знаходив вірного друга і незмінного супутника всіх його мандрів і хвилювань. Відмовившись від всяких світських задоволень і життєвої метушні, вона всією душею віддалася сім'ї, нерідко віддавала свої скромні заощадження на потреби будинку, і цілком була зайнята турботами про господарство і виховання одинадцяти дітей, які всі отримали гарну освіту, незважаючи на нестатки перших років шлюбу. Ганеман неодноразово висловлював глибоку вдячність дружині, яка і сама вміла зносити важкі нестатки, і в ньому завжди підтримувала енергію і мужність в часи лиха, переслідувань і душевних переживань.”

Бразоль Л. “Самуїл Ганеман. Нарис його життя і діяльності”

У 1830 році дружина Ганемана померла від гострого запалення легенів. Але дочки, особливо Шарлотта і Луїза, добре дбали про батька. Вірним асистентом і помічником Ганемана був доктор Теодор Моссдорф – учень, який одружився на одній з його дочок.

І все ж на схилі життя почалася для нього пора, коли старість прирікає людину на самотність. Його єдиний син виїхав з Німеччини і пропав без вісти. Дочки вийшли заміж – і Ганеман залишився один у своєму будинку.

Через чотири роки С. Ганеман вдруге одружився із французенкою Меланією д'Ервілль Гойє і у 1835 р. відправився за її наполяганням в Париж. Завдяки своєму політичному впливу, Мелані змогла отримати дозвіл для Ганемана практикувати у Франції на законних підставах. Вона лікувала разом з ним і стала першою жінкою-гомеопатом в Європі. У 1840 р. заснована Герінгом Гомеопатична академія в Алентауні у Філадельфії відправила Мелані диплом і вона стала першою жінкою, якій американська медична школа видала ліцензію на медичну практику.

У листі до Беннінгхаузена від 22 травня 1835 р. Ганеман пише: *“Ти навіть не можеш уявити собі моє райське життя з дружиною, вона досконаліша з усіх смертних. Вона щойно закінчила мій портрет маслом, і на все витратила усього дев'ять днів...”*

У 1836 році він писав Герінгові:

“Моя друга незрівнянна дружина Марі Мелані д'Ервіль, є зразком наукових і творчих досягнень і старань, обдарована благородним серцем і ясным розумом, безмірно кохає мене, і я почуваю себе в земному раю.”

У Парижі Ганеман 8 років успішно практикував. Саме тут він зміг підготувати шосте видання “Органону” і створити розведення LM в останні роки свого життя.

Портрет, написаний
Меланією.
С. Ганеману 83 роки

Франція змогла краще Німеччини оцінити заслуги Ганемана. Звідси гомеопатія поширилася по всьому світу.

«Тут цінують лікаря і знають, як його винагородити. Навіть якби я був на п'ятдесят чи шістдесят років молодший, я б ні за що не повернувся до Німеччини»

(З листа Беннінґхаузену: 1836 р.)

«Я відчуваю себе краще і щасливіше зараз, вперше за довгі роки, я насолоджуюся життям»

(липень 1841)

Після смерті Ганемана на Мелані посипалися звинувачення й образи. Однією з небагатьох публікацій на її захист була передмова редактора до біографії, написаної Р. Хаелем, в англійському виданні 1922 року. Джон Генрі Кларк і Френсіс Джеймс Уілер написали:

“Нам здається, що він (Хаель) навряд чи усвідомлював важливість паризького періоду у поширенні гомеопатії. Німеччина зробила все, щоб перешкодити одному з найдостойніших своїх синів, змушувала змінювати міста і королівства, і врешті-решт зробила його відлюдником, поховавши в маленькому герцогстві Ангальт Кьотен. Він був вирваний з похмурої самотності і опинився у самому центрі європейського життя серед освічених людей, йому дозволили практикувати без всяких безглузвих обмежень, які так люблять німецькі держави, він відразу ж знайшов учнів не тільки у Франції, але й у всій Європі, Англії та Америці. І все це завдяки мадам Мелані Ганеман, незважаючи на її недоліки і дивацтва.”

Дім С. Ганемана на
1 RUE DE MILAN

У віці 88 років – 2 липня 1843 р. Самуїл Ганеман пішов з життя, оточений шаною та любов'ю близьких. Він бажав, щоб на його могилі написали такі слова: «Є два скарби в житті: цілковите здоров'я і бездоганна совість; гомеопатія дає перше, любов до Бога і ближнього дає друге».

Похований Ганеман на кладовищі Пер-Лашез. Його учні й соратники зробили ще один напис на його надгробку: “**Він прожив життя не даремно**” “**NON INUTILIS VIXIT**”. Важко придумати напис, який краще б відповідав життю цієї людини.

Згідно із заповітом Ганемана, після смерті його другої дружини Мелані, її поховали разом з ним. Але на пам'ятнику не згадується про Мелані Ганеман.

С. Ганеман сильно похитнув основи медицини, увів єдиний принцип знаходження та застосування лікарських речовин, відкрив явище потенціювання ліків і запропонував простий практичний спосіб їх приготування. Його вважають творцем нової медицини, а не просто методу терапії. Його життя було сповнене великими труднощами, його працездатність та відданість ідеї унікальні. Девізом його життя було: “**SAPERE AUDE**” – **«Зважся бути мудрим»**.

Єдина зажиттєва (1841 р.)
фотографія С. Ганемана

Засновник гомеопатії Самуїл Ганеман був, подібно геніям епохи Відродження, обдарований у багатьох відношеннях:

- талановитий фармацевт, який розробив методи, які використовуються і в сучасній фармацевтиці;
- лінгвіст і перекладач (вільно володів сімома мовами);
- попередник сучасних прихильників натурального лікування, які проповідують природну дієту й здоровий спосіб життя ...

Його також можна назвати першим психіатром, бо він першим серед своїх сучасників став пропагувати гуманізм в лікуванні психічно хворих людей як непорушний додатак до ліків.

За десятиліття до Коха і Пастера він зрозумів принципи вірусних хвороб і успішно лікував хворих під час епідемій, які лютували в Європі в першій половині XIX століття.

Ганемана можна вважати одним з першопрохідців в частині санітарних заходів, які згодом стали загальновизнаними.

Ганеман займає видатне місце в історії медицини. Його найбільшим внеском і неперевершеним досягненням є основа системи гомеопатії. Ганеман – єдина в історії людина, яка спочатку теоретично розробила повноцінну медичну систему, а потім перетворила теорію в потужний практичний інструмент, і все це протягом лише одного людського життя. Він був справжнім провидцем, чиє розуміння енергетичних основ здоров'я і лікування передбачило поняття енергетичної сутності матерії, відоме сучасній фізиці.

“Самуїлу Ганеману споруджені пам'ятники в Лейпцигу, Кьотені, Парижі, Вашингтоні. Але найкращий його пам'ятник – це його літературні твори ...

Ганеман переклав понад 20 творів з хімії, медицини й літератури. Написав більше 70 оригінальних хімічних і медичних статей і робіт, деякі з яких займають по кілька томів. Перекладні його роботи цінні тим, що містять численні примітки та доповнення, в яких всюди проявляється критичне ставлення до знавця і фахівця і нерідко наводяться його власні підтверджуючі або спростовуючі досліді і спостереження, які мають у багатьох випадках більшу ціну, ніж утримання перекладного оригіналу. У числі ж його оригінальних робіт, крім дуже важливих хімічних відкриттів, досить назвати “Органон лікарського мистецтва”, який похитнув усі основи середньовічної медицини, і потім “Чисте лікознавство” з “Хронічними хворобами”, в яких включені результати його багаторічних експериментів і спостережень над хвороботворною дією майже цілої сотні лікарських речовин.”

Бразоль Л. “Самуїл Ганеман. Нарис його життя і діяльності”

Прижиттєві видання С. Ганемана в
Кьотенському музеї.

Пам'ятники С. Ганеману

у Мейсені

у Вашингтоні

Бюст Ганемана в Мехіко
(Мексика)

у Мехіко

у Кьотені

Hahnemann Monument at Kyoten

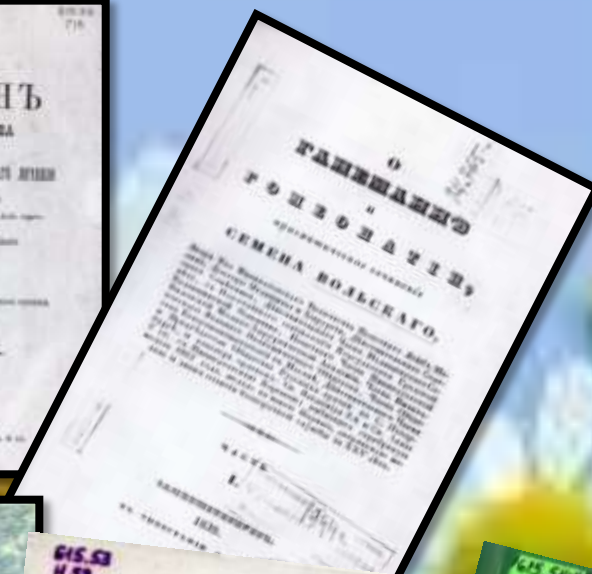
Бюст Ганемана в Сан-Паулу
(Бразилія)

Бюст Ганемана в Порту-Алегре
(Бразилія)

у Бразилії

Пропонуємо вашій увазі:

Використані джерела:

1. Автобіографія Ганемана[Електронний ресурс]//1796 — Гомеопатія і прививки. Гомеопатія – Біографія Самуїла Ганемана. Александр Коток .– Електрон. дані.- Режим доступу: <http://homeoint.ru/homeopathy/biography.htm> (Дата перегляду : 25.03.2015). – Назва з екрана
2. Бразоль Л. Самуїл Ганеман. Очерк его жизни и деятельности [Електронний ресурс]/Л. Бразоль // 1796 — Гомеопатія і прививки. Гомеопатія – Біографія Самуїла Ганемана. Александр Коток. – Електрон. дані. - Режим доступу: <http://homeoint.ru/homeopathy/biography/hahnemann5.htm> (Дата перегляду : 21.03.2015). – Назва з екрана.
3. Ганеман, Христиан Фридрих Самуэль [Електронний ресурс] //Вікіпедія : вільна енцикл. – Електрон. дані. - Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (Дата перегляду : 24.03.2015). – Назва з екрана.
4. Гомеопатія[Електронний ресурс] //Гомеопатія — Інтервікі - Interwiki.info. – Електрон. дані .- Режим доступу: <http://interwiki.info/index.php/%D0%93%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F> (Дата перегляду : 24.03.2015). – Назва з екрана.
5. Граймс Мелани Дж. Воскресение Мелани Ганеман [Електронний ресурс] //American Homeopath.- 1997.-№ 3.- с.12–20 //1796 — Гомеопатія і прививки. Гомеопатія – Біографія Самуїла Ганемана. Александр Коток . – Електрон. дані.- Режим доступу: <http://homeoint.ru/homeopathy/biography/melani1.htm> (Дата перегляду : 27.03.2015). – Назва з екрана.
6. Гуцол Л. П. Основи гомеопатії : [навч. посіб. для студ. ВМНЗ] / Л. П. Гуцол. - Вінниця : Нова Книга, 2011. - 344 с. : іл. - Бібліогр.: с.323-339. - Предм. покажч.: с.340-341. - Алф. покажч.: с.342-343
7. Егоров С. П. Самуїл Ганеман и психиатрия[Електронний ресурс]: аннотация//Холизм и здоровье .-2014 .- №4 .– Електрон. дані .- Режим доступу: <http://journal.celenie.ru/index.php/egorov-sp>. Егоров Сергей Петрович (Дата перегляду : 21.03.2015). – Назва з екрана.
8. Зильбер В. С. Ганеман и возникновение гомеопатии [Електронний ресурс]/В. С. Зильбер//Роман о гомеопатии //Наука и Жизнь .- 2000 .- № 3, 5, 12 – Електрон. дані .- Режим доступу: <http://homeo-center.com.ua/homeopathy/history/51-ganeman-i-vozniknovenie-gomeopatii> (Дата перегляду : 21.03.2015). – Назва з екрана.
9. Морелль Питер Величие Ганемана [Електронний ресурс]// Украинский гомеопатический ежегодник.- 2005.- т. VIII.- с. 28–31//1796 — Гомеопатія і прививки. Гомеопатія – Біографія Самуїла Ганемана. Александр Коток .– Електрон. дані.- Режим доступу: <http://homeoint.ru/homeopathy/biography/morrell.htm> (Дата перегляду : 25.03.2015). – Назва з екрана.
10. Поездка украинских гомеопатов по местам жизни С. Ганемана в Германии и Франции[Електронний ресурс] – Електрон. дані.- Режим доступу: <http://www.homeopat-ua.org/trip.php> (Дата перегляду : 25.03.2015). – Назва з екрана
11. Хант Сидней Мелани Ганеман[Електронний ресурс] //Український гомеопатичний журнал.-1992.-№ 2// 1796 — Гомеопатія і прививки. Гомеопатія – Біографія Самуїла Ганемана. Александр Коток . – Електрон. дані.- Режим доступу: <http://homeoint.ru/homeopathy/biography/melani.htm> (Дата перегляду : 27.03.2015). – Назва з екрана.

**“Задоволення, отримане мною
від цього методу лікування, я б
не проміняв ні на яке з
найславніших благ земних”**

(З листа С. Ганемана)

